

A empentes i rodolons. Els obstacles sexistes en l'accès de les dones a la universitat espanyola

Montserrat Duch Plana

Jo era un ull que hi veia però que no mirava. I tot procés ha estat de reeixir a saber mirar, reeixir en l'empresa de penetrar les coses.

JOAN BROSSA

Els centenaris són, sovint, el moment oportú per reflexionar sobre els fets del passat, perquè el present, quan les aules universitàries són plenes de noies, ens fa pensar en el canvi social viscut durant el segle xx a l'Occident. Parlem del procés de superació d'una exclusió de les dones de la formació universitària fins al 1910 a Espanya i, per aquesta raó, d'una llarga absència com a professionals i científiques. Una realitat hispànica que comparteixen, amb similituds i peculiaritats, les societats occidentals de la contemporaneïtat (Fauré, 2010; Bock, 2001; Anderson i Zinsser, 1991; Thébaud, 1993), amb excepcions al món anglosaxó (Scanlon, 1976; Weber, 1976), on també hi hagué un aspre debat per a l'admissió de les dones a l'acadèmia.

L'accés a les elits professionals (García de León, 2002) que confereix la titulació universitària els fou obstaculitzat arreu i van haver de superar un triple filtratge social imposat pel sistema per obtenir llur estatus: una selecció social per raó de classe, una selecció de gènere i una selecció pel fet de ser pioneres. Les causes d'aquesta exclusió són múltiples i complexes, o, vist altrament, molt senzilles, ja que es basen en la discriminació per raó de sexe consubstancial al patriarcat. Només al segle xx hem avançat en la superació de la injustícia que van patir les primeres universitàries a Espanya entre

el 1872 —quan Maria Helena Maseras aconseguí, amb un permís especial, la primera matrícula oficial a la Universitat de Barcelona per estudiar Medicina— i el 1910, any que es regula un accés igualitari als estudis, no encara, però, a l'exercici professional. Fou un procés (Flecha, 1996) de quatre dècades, transgressor, farcit de paranys, que hagueren de trampejar aquelles pioneres que s'havien mogut aprofitant els intersticis d'un sistema que les exclouïa; unes dones joves estudiant a les universitats que, a partir de fets consumats entre el 1872 i el 1881, van topiar amb impediments a noves presències entre el 1882 i el 1887, fins que es consolidà una normativa reguladora, amb cautela, entre el 1888 i el 1900, tot i que hagueren de mantenir una insistència suplicant en una societat encara farcida d'anacronismes.

El desig de saber havia estat vedat a les dones, només cal pensar en els llibres de Jean-Jacques Rousseau *Emili* i *Sofia*, que delimiten, a títol fundacional, les diferències de gènere en la societat liberal capitalista i els fonaments de l'educació sexista. Però en totes les societats del passat hi trobem grups ahistòrics que, aprofundint en els seus trets diferencials, descobreixen una nova consciència de si mateixos i s'oposen a una estructura social que engendra papers socials definits de manera dicotòmica.

La reconstrucció de genealogies femenines ajuda a percebre l'abisme entre el passat i el present, un present que, com en el cas de la Universitat Rovira i Virgili, atorga el reconeixement als millors estudiants en una relació de 3 noies a 1 noi en les 40 titulacions del curs 2009-10.

El pas del pati escolar al claustre universitari el protagonitzà Maria Helena Maseras, nascuda a Vila-seca de Solcina. Es matriculà, mitjançant un permís especial atorgat pel rei Amadeu de Savoia el 1871, i inicià els estudis de Medicina a la Universitat de Barcelona el curs 1872-1873. Fou la primera, però el cost biogràfic per a aquesta camptarragonina fou alt, ja que, tot i la llarga marxa per superar l'exclusió sexista, Maseras no pogué exercir la medicina; en la llarga espera, va estudiar Magisteri i va acabar treballant de mestra (San Román, 1998; Mainer Baqué, 2009), una professió prou feminitzada i, per tant, apta per a les dones, segons l'imaginari dominant.

El litigi o les dificultats sorgirien quan les primeres estudiants reclamaren d'obtenir l'estatut públic, visible, per allò que havia estat excepcional i percebut com un desig «d'ornament intel·lectual» pels coetanis que ho vivien amb sorpresa, incomprensió, refús i desconcert —la majoria—, o amb suport o admiració —la minoria.

1. Les barreres sexistes del liberalisme espanyol

Maria Helena Maseras, Dolores Aleu i Martina Castells —totes tres estudiants de medicina— no són sinó dones amb trajectòries que representen altres dones; de fet, són

garants d'una genealogia de les quals elles participaven com a receptores i transmissores, de manera que s'erigiren en models de referència per a la condició de les dones del seu temps. Volgueren adquirir capacitats no reconegudes en els trets de la feminitat noucentista, desafiaren unes lògiques que els impedièn l'accés a una experiència vital diferent —en qualsevol cas, una experiència que ampliava progressivament les possibilitats i expectatives professionals per a elles mateixes i per a totes nosaltres.

Conèixer el context és imprescindible per entendre aquesta discriminació i, per això, no podem bandejar el fet que l'analfabetisme (Vilanova i Moreno, 1992) femení el 1870 a l'Estat espanyol era del 90,9%, i del 74,7% a les acaballes del segle. Es així com, en l'inici del procés del capitalisme de producció del segle XIX, es trasllada a l'escola la tasca de mantenir les restriccions al desenvolupament de les capacitats de les dones i a les seves possibilitats d'actuació:

A la mujer no se le tolera su pasión al estudio, pues desde que la revela, descende sobre ella el estigma del ridículo.¹ (Gimeno, 1877: 48)

La peculiaritat hispànica és que el marc legislatiu que regulava la instrucció pública a l'ensenyament secundari no contemplava —encara que tampoc el prohibia explícitament— l'accés de les dones. El fet inesperat de les tres catalanes que voldran matricular-se a la Universitat de Barcelona s'avança al discurs ideològic sobre aquesta eventualitat, que segurament hauria estat impedida —cosa que va succeir quan les pioneres ja havien finalitzat els estudis—, traslladat a l'ordenament jurídic. Això explica la llacuna administrativa. Sense cap mena de dubte, era molt lluny de l'imaginari del legislador la possibilitat que una dona volgués accedir a una formació que no tenia cap utilitat dins la divisió sexual del treball i el discurs de la domesticitat (Nash, 1983, 2004). Fet i fet la realitat és que a Espanya fou possible que del 1873 al 1882 les dones poguessin estudiar i que entre el 1882 i el 1910 els posessin barreres legals que determinaven el marc en què aquella societat acceptava la seva presència als instituts de segon ensenyament i a la Universitat.

Consuelo Flecha (1995, 1996, 2006) ha estudiat el complicat camí que van haver de recórrer les primeres dones joves, a partir del 1870, per tal d'esquivar els obstacles que trobaven quan es volien incorporar al sistema educatiu: «Mecanismos, primero socioculturales y después jurídicos, entorpecieron las vías de acceso, definieron el estatus que correspondía a las mujeres de las clases medias y contribuyeron a crear y a difundir una imagen de la relación que éstas podían tener con los espacios situados más allá de lo doméstico.» (Flecha, 1996: 73)

1 M. Concepción Gimeno fou una escriptora que endegà la revista *La Ilustración de la Mujer*, que havia de crear opinió sobre els drets vulnerats per raó de gènere. En aquesta revista Gimeno hi escriuria el 1883 que «no queremos una cultilatiniparla... a la erudita preferimos la muñeca».

Haver de consultar prèviament les matrícules va esdevenir un requisit per a totes les noies fins al 1910, com escrigué Emilia Pardo Bazan al Congrés Pedagògic del 1892:

Hoy por hoy, aquí se admite a la mujer libremente a la segunda enseñanza; en la superior sólo ingresa por una especie de concesión graciosa y sujeta a condiciones que dependen de la buena voluntad de los señores rectores y profesores; y después de haber sido recibidas así, como por lástima o por excepción que impone una singularidad fenomenal, rara vez y en contadísimas profesiones se les permite ejercer lo que aprendieron y aprovecharlo para asegurar la independencia de su vida, o para ejercitar el santo derecho a seguir la vocación propia.²

El Ministeri de Foment —que ara associem a infraestructures de capital físic— s'ocupà de l'educació fins que el 1900 es creà el Ministeri d'Instrucció Pública. Una dada prou significativa de la feblesa nacionalitzadora en la configuració de l'Estat liberal espanyol. Bé, doncs, la primera ordre ministerial sobre la matrícula de les dones a les universitats és del maig del 1871 i la segona, del setembre del mateix any, dirigida al rector de la Universitat de Barcelona, que autoritzava la petició que Maria Helena Maseras havia presentat per cursar el segon ensenyament, tot i que li restringia la possibilitat que tenien els nois de cursar-lo en règim d'ensenyament oficial o privat, ja que s'entrellucaven els inconvenients que comportaria compartir les mateixes aules. Tot i això, l'ordre administrativa no suposava només obtenir un permís individual, sinó que també significava reconèixer el dret que tenien les dones d'estudiar batxillerat amb validesa acadèmica i, en cap cas, professional, tal com va ratificar una altra ordre administrativa del juliol del 1878 on s'argumenta que «considerando la conveniencia y hasta la necesidad de procurar todos los medios posibles de instrucción a quien por su doble influencia de esposa y madre está destinada a ejercer un poderoso influjo en la sociedad y en la familia; considerando que el título no lleva consigo el ejercicio de ninguna profesión, de ninguna clase de función pública», els estudis tan sols comportaven una senzilla certificació de lluitament personal i d'estímul per a altres dones.

Però les pioneres tornaren a desafiar l'imaginari sexista i s'animaren a matricular-se a la universitat, i, passats els cursos amb notable aprofitament acadèmic, novament la llacuna legal sobre l'examen de grau i l'obtenció del títol obriria un debat davant de fets consumats quan les primeres universitàries demanen d'obtenir el títol oficial de llicenciades.

El debat al Consell d'Instrucció Pública culminà amb una reial ordre del 1882 que va permetre a unes quantes dones d'accedir al títol de Medicina, però que va pre-

² Citada per Flecha (1996: 77).

tendre prohibir-ho en el futur. S'iniciava novament una llarga marxa per conquerir un dret que era similar a un altre dret de ciutadania: el del sufragi, que, per raó de classe, també va fer anades i tornades en la seva fase censatària vinculada al patrimoni material fins que el 1890, a l'Estat espanyol, es va reconèixer el sufragi universal masculí. (Tusell, 1990; Elley, 2003)

Les protagonistes eren Maria Helena Maseras i Dolors Aleu, que havien estat admeses, havien superat satisfactòriament els estudis de medicina i sol·licitaven d'aconseguir el títol i de poder exercir la professió. Els maldecaps dels membres honorables del Consell d'Instrucció Pública van concloure amb un acord del 1892 en què els negaven l'exercici professional i s'especulava sobre si «seria oportuno dar acceso a la mujer a los estudios propios de ciertas carreras especiales, como las de comercio y telegrafistas». La seva conclusió era com els manaments de la llei de Déu, però resumits en dos:

1. Es de muy alto interés facilitar los estudios de la mujer, fomentando y ampliando desde luego las enseñanzas actuales.
2. Lo es además preparar reformas legislativas que constituyan un plan de enseñanza de la mujer, dando en él gran importancia a los estudios de aplicación más interesantes que los especulativos, atendidas las condiciones de su sexo.

En preparar el text, no he pogut sinó recordar evidències que he après de Pierre Bourdieu (1984, 2003) —res més allunyat, doncs, d'un saber neutre—; vull, per això mateix, fer notar que la concessió a les dones de matricular-se a la universitat en cap cas fou un reconeixement, sinó una concessió obligada per les circumstàncies i una sortida per salvar la situació, que —com escriu Flecha— «se les había ido de las manos en su origen, pero que deseaban que no fuera más allá de lo que aquella sociedad patriarcal podía asumir» (Flecha, 1996: 81). I les interferències a la llibertat femenina continuarien i es reforçarien, ja que al cap de dos mesos que es publicà la real ordre que hem comentat es prohibí que noves alumnes poguessin iniciar els estudis.

2. Resistències a la conquesta del dret a l'estudi

Fins aquí hem vist les concessions i els vials especials per a unes dones singulars que gosaren desafiar el discurs de la domesticitat que els negava l'accés a l'educació superior i al treball professional. En el futur, i encara amb limitacions, fins al 1910, les resistències serien múltiples i tindrien un propòsit dissuasiu: que no s'atrevissin a fer quelcom que els era negat... quasi com un pecat que les teocràcies tracten com un delictes. I els

pecadors van a l'infern i els delinqüents a la presó! —podríem dir, introduint una mica de sana ironia a una llarga experiència d'inferiorització i invisibilització per raó de gènere a la universitat.

Caldria esperar fins al 1910 perquè desaparegués la necessitat de sol·licitar un permís especial per part d'aquelles noies que volguessin fer estudis universitaris oficials. Fins aleshores unes quantes pioneres havien recorregut a la via «excepcional» i havien estudiat a la universitat, fins al punt que, abans del 1900, cinc dones havien aconseguit el doctorat a partir d'un llarg periple. Una formació, assolida amb esforç i tenacitat, que només per fets consumats l'administració espanyola va reconèixer, amb limitacions. Aquella trajectòria acadèmica havia estat possible per l'audàcia de transitar pels intersticis d'una legislació que blindava i reforçava una mentalitat androcèntrica. El quadre estadístic de l'annex recull l'abast de l'excepcionalitat que havia estat possible a les universitats de Barcelona, València i Valladolid, que no havien trobat cap inconvenient a matricular i examinar les primeres 9 universitàries, 7 de les quals havien cursat estudis de Medicina; «sólo fué al llegar a Madrid cuando los legisladores se asustaron ante lo que podía empezar a no ser excepción... La ruptura del *statu quo* por parte de algunas mujeres produjo miedo. Y el camino para evitarlo fue cerrar una de las puertas por la que algunas jóvenes habían conseguido colarse», afirma Flecha.

Tot i amb tot, una de freda i una de calenta: si al març del 1910 una reial ordre publicada al setembre derogava els llargs i anguniosos tràmits, pocs mesos després una norma de similar rang posava cada cosa al seu lloc i impedia l'exercici professional a les dones que rebien la mateixa formació que els nois —un fet que hauríem de qualificar de paradoxal, d'injustícia, de contradicció, potser. Però la història de les dones i la teoria feminista ens clarifiquen el problema i ens en fan comprendre la significació social. Les barreres i els obstacles consolidaven que s'exclouguessin les dones de la universitat: accés amb limitacions a la formació i impossibilitat de professionalitzar-se.

Quan una altra catalana —Martina Castells— el 1881 demanava al Ministre l'expedició del títol de llicenciada en Medicina «para que sin distinción de sexo se concediera el título profesional, no solo académico», ho demanava per a ella, però no pretenia cap nova excepció («esa gracia que espera obtener...»), sinó que reclamava el reconeixement d'un dret de ciutadania a partir, escrivia, «de un criterio desapasionado, independiente y enemigo así mismo de esas preocupaciones que son el carácter de la ignorancia y la superstición»³. Dolors Aleu fou la primera doctora en Medicina per la Universitat de Madrid el 1882, al cap de pocs mesos Martina Castells també assoliria el grau de Doctora.

Barreres en l'accés i excepcions en l'espai universitari (Durán, 1981, 1982; AAVV, 1990). És fantàstic i irritant el tracte que es dispensava a les poques dones jo-

³ Instància reproduïda per Flecha (1996: 108).

ves que hi havia a les aules. Una normativa feta amb cautela entre el 1888 i el 1900 els havia restringit la possibilitat de matricular-se oficialment i, per tant, de poder assistir amb normalitat a les classes. Novament, a partir de la reclamació del dret, ara per part de Matilde Pedrós, s'establí que, en l'imprès reglamentari de matrícula amb què se sol·licitava ensenyament oficial, cada catedràtic hi havia d'informar que es comprometia a garantir l'ordre establert i «de que no ha de alterar-se el orden en sus clases al concurrir a ellas la alumna interesada». Com afirma Flecha:

La ambigua relación entre hechos y significados, la desigual percepción que se producía cuando se trastocaba el espacio socialmente asignado a cada persona... se estaba asumiendo con los hechos que aquellas mujeres, al adjudicarse otros espacios de presencia, podían convertirse en signo provocador para quienes los compartían con ellas o simplemente las observaban. (Flecha, 1996: 133)

Tot i amb tot, els informes preceptius del professorat en què garantien l'ordre a les aules on estudiés alguna jove mostren la normalització progressiva. El testimoni de Maria Goyri mostra unes pràctiques que al cap de cent anys ens sorprenen, ja que el curs 1892-1893 «se acordó que la alumna no estuviera en los pasillos, sino que entrara en la antesala de los profesores y esperase allí al catedrático para ir al aula y volver con él, terminada la clase. Durante la explicación se sentaría en una silla aparte, cerca del profesor».⁴ (Flecha, 1996: 141)

Les estudiantess havien d'entrar «acompanyades» a l'aula, una manera de fer que, com afirma Flecha:

hundía sus raíces en un concepto de mujer que exigía mantenerla escondida, velada, no accesible, porque era un bien privado —de quien terminara siendo su marido— que no convenía exponer en público hasta que no llegara ese momento. Por eso aquellas mujeres, aunque llegaron a ocupar un espacio que ellas defendían como común, experimentaron que sólo se les ofrecía desde la posición de género que les había sido asignada. Se incorporaron a él, pero de una forma muy desigual, confirmando los atributos con los que entonces era definida su femineidad. Las autoridades políticas y académicas se vieron empujadas a abrirles la puerta de la universidad, pero se resistían a aceptar que ello supusiera transgredir ese modo de ser mujer que todavía se reclamaba. (Flecha, 1996: 141)

En quatre dècades, en el període que qualifiquem de Restauració en la història de l'Estat espanyol, hi hagué 77 joves pioneres que gosaren desafiar paranys i obstacles,

⁴ Quelcom que he estudiat en el cas de les dones polítiques (Duch, 2005).

armades de paciència i desig de saber, i s'incorporaren a la universitat en haver superat uns tràmits específics, farragosos i essencialment sexistes. El 1915 no s'arribava a les 140 universitàries. Si el 1900 només hi havia 9 alumnes, el 1936 n'hi havia 2.588 de matriculades —les universitàries ja no eren una suma ínfima d'excepcions, sinó que havien esdevingut una minoria, una minoria que representava el 9% de l'alumnat distribuït en una dotzena d'universitats.

Un altre tema que només em permeto d'anunciar és el lent procés de com les universitàries esdevingueren professores a l'acadèmia. Quan el 1916 el rei Alfons XIII nomenà catedràtica de la Universitat Central (Madrid) l'escriptora Emilia Pardo Bazán, la decisió no va ser acceptada pel claustre de la Facultat de Filosofia i Lletres, malgrat que els altres professors hi havien accedit per la mateixa via prevista en la Llei Moyano del 1857. Pardo Bazán ja havia estat refusada en el seu ingrés a la Real Academia de la Lengua.

L'evolució històrica anirà des d'una obertura progressiva, amb limitacions per exercir professionalment, fins a la Segona República; després sota el patriarcat franquista s'imposaran noves restriccions —tot i amb tot, el 1960 ja hi havia 22.000 universitàries a les aules. Els anys de creixement econòmic i modernització social sense democràcia del segon franquisme facilitaren l'entrada de joves a la formació universitària; és així que, en disset anys, la minoria es multiplica per deu i assoleix la xifra de 261.000 universitàries el curs 1976-1977. En una altra dimensió del fenomen, podem observar que el percentatge de dones que acaben els estudis se situava en un 15% en el quinquenni 1940-45 i en un 24% en el quinquenni 1960-65 (Santesmases, 2000). Aquestes xifres denoten l'estreta vinculació entre la modernització social i cultural, el creixement econòmic i la flexibilització del sistema de gènere. Tot i això, en la població activa del 1970 només 1,3% de les dones treballadores tenien estudis universitaris.

És plausible que la commemoració del centenari de les primeres universitàries hispàniques ajudi a trobar alguna resposta als debats que ha plantejat la UNESCO, com ara ¿per què hi ha poques científiques?, o, tenint en compte la formació de les joves, ¿cal pensar que som davant d'un ensenyament sota sospita?, o ¿podem pensar en una universitat en femení? (Clair, 1995, 1996; Holden i Kearney, 1997)

En l'annex que afegeixo a aquest treball s'hi troba una evolució diacrònica positiva en l'accés de les dones a la universitat. Hom podria sostenir que només és qüestió de temps assolir la plena normalització de les dones a la universitat —de fet actualment ja hi són majoria. No ho veig ben bé així. La sociologia (Bourdieu, 2003; Gil Calvo, 1991; García de León y García de Cortázar, 2001; Castells i Subirats, 2009) ens mostra la persistència de «sostres de vidre» i noves dominacions a l'assoliment de la llibertat femenina condicionades, entre altres rèmores, per determinants de les trajectòries bio-professionals de les acadèmiques.

Annex

**Taula I. Evolució de la presència d'alumnes dones en les universitats.
Cursos: del curs 1882–83 al curs 1887–88.**

Cursos	Barcelona			Granada	Madrid			Salamanca	València	Valladolid	Total
	Medicina	Lletres	Ciències	Farmàcia	Medicina	Filosofia/ Lletres	Doctorat	Filosofia/ Lletres	Medicina	Medicina	
1882-83	1	1		1	1				1	1	6
1883-84	1	1		1	1				2	1	7
1884-85	1	1		1					2	1	6
1885-86	1	1		1					2	1	6
1886-87			1				1		2		4
1887-88		1				1		1	2		5

Font: Flecha (1996: 119).

**Taula II. Evolució de la presència d'alumnes dones a les universitats.
Cursos: del curs 1888–89 al curs 1899–1900.**

Cursos	Barcelona		Granada	Madrid			Salamanca	Santiago	Sevilla		València		Valladolid		Saragossa	Total
	Medicina	Farmàcia	Farmàcia	Farmàcia	Filosofia/ Lletres	Doctorat	Filosofia/ Lletres	Farmàcia	Medicina	Ciències	Medicina	Ciències	Medicina	Filosofia/ Lletres	Medicina	
1888-89					2		1				2	1	1			7*
1889-90				2	1	3	1		1	1			1	1		11*
1890-91				4		3			1				3			11*
1891-92				3					2				2			7
1892-93			1	2	1		1		1				1			7
1893-94			1	1	1		1		1				1			6
1894-95			2	1	3				2		1		1			10
1895-96	1		2	1	4	3			1		1					13**
1896-97	3			3	3			1			1				1	12
1897-98	3			3	2		1	1			1	1			1	13
1898-99	4			3	2			1			1	1				12
1899-00	5	1		3	2	1		1								13

* Una mateixa alumna es va examinar en dues universitats

** Una mateixa alumna de l'última assignatura de la llicenciatura i de la del doctorat

Font: Flecha (1996: 138).

**Taula III. Evolució de la presència d'alumnes dones a les universitats
Cursos: del curs 1900–1901 al curs 1909–1910**

Cursos	Barcelona				Madrid				Salamanca			Sevilla	València		Valladolid	Saragossa	Total	
	Medicina	Farmàcia	Filosofia/ Lletres	Ciències	Medicina	Farmàcia	Filosofia/ Lletres	Dret	Doctornat	Medicina	Filosofia/ Lletres	Dret	Filosofia/ Lletres	Medicina	Ciències	Medicina		Medicina
1900-01	5	1				1	2											09
1901-02	5	1				1	1	2										10
1902-03	5	1				1		3					1	1				12
1903-04	3					2		2										7
1904-05	2					1	3											6
1905-06	2					1	2											7
1906-07	2	1		1		1	1			1			1			1		14
1907-08	3	1		1		1	1	1		2	1					1		16
1908-09	2	1	1	1	8	1		1		2	1	1				1		20*
1909-10	3	1		1	8	2	2	1		2								21

* Una mateixa alumna es va examinar en dues facultats de la mateixa universitat.

Font: Flecha (1996: 150).

Taula IV. Alumnat de facultats universitàries

<i>Curs</i>	<i>Dones</i>	<i>Homes</i>	<i>Total</i>	<i>% Dones</i>	<i>% Homes</i>
1900-1901	9	17.286	17.295	0,05	99,95
1910-1911	33	19.445	19.412	0,17	99,83
1912-1913	54	19.340	19.286	0,28	99,72
1916-1917	177	31.106	31.283	0,56	99,44
1919-1920	342	21.670	22.012	1,60	98,40
1922-1923	746	23.236	23.982	3,10	96,90
1924-1925	1.032	26.039	27.071	4,80	95,20
1929-1930	1.744	31.813	33.557	5,20	94,80
1931-1932	2.026	31.607	33.633	6,00	94,00
1933-1934	2.124	28.664	30.788	6,90	93,10
1934-1935	2.980	31.510	34.490	8,60	91,40
1935-1936	2.588	26.661	29.249	8,80	91,20

Font: Anuaris estadístics d'Espanya i estadístiques de l'ensenyament a Espanya.

Bibliografia

- AAVV (1990). *Mujer y educación en España (1868–1975)*. Santiago de Compostel·la: Universidad de Santiago.
- ANDERSON, Bonnie S. i Judith P. ZINSSER (1991). *Historia de las mujeres: una historia propia*. Barcelona: Crítica; vol. II.
- BOCK, Gisele (2001). *La mujer en la historia de Europa*. Barcelona: Crítica.
- BORDIEU, Pierre (1984). *Homo academicus*. París: Les Editions de Minuit.
- (2003). *La dominación masculina*. Barcelona: Anagrama, 3a ed.
- (2003). *Los usos sociales de la ciencia. Por una sociología clínica del campo científico*. Buenos Aires: Nueva Visión.
- CASTELLS, Manuel i Marina SUBIRATS (2009) *Hombres y Mujeres*. Madrid: Alianza.
- CLAIR, René (dir.) (1995). *La formation scientifique des filles. Un enseignement au-dessus de tout soupçon?* París: Liris & UNESCO.
- (1996). *La formación científica de las mujeres. ¿Por qué hay tan pocas científicas?* Madrid: La Catarata.
- DURÁN, María Ángeles (1981). «Una ausencia de mil años: la mujer en la Universidad», dins AAVV, *La mujer en el mundo contemporáneo*. Madrid: Publicaciones de la Universidad Autónoma.

- (1982). *Liberación y utopía: la mujer ante la ciencia*. Madrid: Akal.
- ELLEY, Geoff. (2003). *Un mundo que ganar. Historia de la izquierda en Europa*. Barcelona: Crítica.
- FAURÉ, Christine (2010). *Nouvelle encyclopédie politique et historique des femmes*. Paris: Les Belles Lettres.
- FLECHA, Consuelo (1995). «Doctoras en la Universidad Española. Las pioneras», *Arenal. Revista de historia de las mujeres*, 1-2, p. 81–100.
- (1996). *Las primeras universitarias en España*. Madrid: Narcea.
- (2006). «Mujeres en Institutos y Universidades», dins Isabel MORANT (dir), *Historia de las Mujeres en España y América Latina*. Madrid: Càtedra, vol. III, p. 455–485.
- GARCÍA DE LEÓN, María Antonia (2002). *Herederas y heridas. Sobre las élites profesionales femeninas*. Madrid: Càtedra.
- GARCÍA DE LEÓN, María Antonia i Marisa GARCÍA DE CORTÁZAR (2001). *Las académicas. Profesorado universitario y género*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- GIL CALVO, Enrique (1991). *La mujer cuarteadada*. Barcelona: Anagrama.
- GIMENO, M. Concepción (1877). *La mujer española*. Madrid: Imprenta Guijarro, p. 48.
- HOLDEN RONNING, Anne i Mary-Louise KEARNEY (dir) (1997). *L'Université au féminin*. París: UNESCO.
- MAINER BAQUÉ, Juan (2009). *Inventores de sueños. Diccionario bioprofesional de pedagogos y didactas de Geografía e Historia hacia 1936*. Saragossa: Instituto Fernando el Católico-CSIC.
- MARSHALL, T.H. i T. BOTTOMORE (1988). *Ciudadanía y clase social*; Madrid: Alianza.
- NASH, Mary (1983). *Mujer, familia y trabajo en España, 1875–1936*. Barcelona: Anthropos.
- NASH, Mary (2004). *Mujeres del mundo*. Madrid: Alianza Editorial.
- SAN ROMÁN, Sonsoles (1998). *Las primeras maestras. Los orígenes del proceso de feminización docente en España*. Barcelona: Ariel.
- SANTESMASES, María Jesús (2000). *Mujeres científicas en España (1940–1970). Profesionalización y modernización social*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- SCANLON, Geraldine M. (1976). *La polémica feminista en la España contemporánea (1868–1974)*. Madrid: Siglo XX.
- THÉBAUD, Françoise (dir.) (1993). *Historia de las mujeres*. Madrid: Taurus; vol. V.
- TUSELL, Javier (dir.) (1990). «El sufragio universal», monogràfic de la revista *Ayer*, 3.
- VILANOVA, Mercedes i Xavier MORENO (1992). *Atlas de la evolución del analfabetismo en España de 1887 a 1981*. Madrid: CIDE, 1992.
- WEBER, Max (1976). *L'ètica protestant i l'esperit del capitalisme*. Barcelona: Edicions 62.